

עם הספר

ספר משל הקדמוני (קסטיליה 1281) הוא מן היצירות היותר מיוחדות, שנכתבו עברית על אדמת ספרד. ר' יצחק בן שלמה אבן סהולה, מחבר הספר, העמיד לקוראיו יצירה עשירה בסיפורים, במשלים שגיבוריהם בני אדם או בעלי חיים, בדיונים מדעיים, בוויכוחים, בהגות יהודית ובקבלה ובביקורת על החברה בת זמנו. לעושר הסוגתי והתמטי, ההגותי והפילוסופי התלווה גם עושר חזותי – ציורים ואיורים, המתארים את סיפור גיבוריו.

העושר הזה וכמוהו גם דמותו המיוחדת של המחבר – ר' יצחק בן שלמה אבן סהולה – שבו את לבי ועוררו את סקרנותי. המחבר וגיבוריו פתחו לי צוהר לעולם המיוחד של הספרות העברית מימי הביניים. המבנה החברתי, הפוליטיקה הקהילתית והמדינית, החצרות הצבעוניות על הגלוי ועל הנסתר שבהן, התככים והמזימות על אודות אידאות ומחשבות, השאלות על אתיקה ומוסר, השיח הרטורי והפולמוסי, המחשבה המדעית והדתית וממשקיה של זו עם האדם הפרטי וזה הקהילתי – כל אלה ואחרים אתגרו את דרכי המחקרית, ואכן משל הקדמוני נמצא כר פורה אין-סופי כמעט למחקר ולמחשבה. ר' יצחק אבן סהולה סלל לי דרכים להבנה מעמיקה של היצירה העברית בימי הביניים ושל יחסיה של זו עם יצירות בנות התקופה. בזכות מה שקיפל המחבר השנון בין דפי ספרו עלה בידיי לחדור קמעה לרוח היצירה של בני העת והמקום. ר' יצחק אבן סהולה הוא לי מורה דרך נאמן בהבנת המטמון התרבותי המיוחד של היהדות על אדמת ספרד – זו שהצמיחה מתוכה ענקי רוח ויצירה.

ראשיתו של הספר הזה בעבודת מוסמך (1995) והמשכו בעבודת דוקטורט (2001) – שתייהן במחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן ושתייהן בהדרכת פרופ' יהודית דישון. ואולם מאז נחתמו המחקרים האלה המשכתי לחקור את הספר הזה ומצאתי בו נושאים אין-ספור להרחיב על אודותם ולבארם. במשך שנים ארוכות מצאתי עצמי מתכתבת עם צפונותיו של אבן סהולה, ובכל פעם נשביתי מחדש בקסמם של החיבור ומחברו. את ממצאי המחקר הממושך הצגתי בכנסים רבים בארץ ומחוצה לה, ובעקבותיהם פרסמתי סדרה של מאמרי מחקר, שבאו להרחיב ולהאיר היבטים נוספים על אלה המובאים כאן.

שבעת הפרקים בחיבורי הזה מבקשים להאיר היבטי מחקר שונים ומגוונים על האיש ויצירתו בהקשרים של זמן ומקום. במרכז פרק הפתיחה של החיבור עומדת דמותו של המחבר ומניעיו לכתיבת יצירתו; ענייני מבנה וצורה נדונים בפרק השני, ובהם תהליכי שאילה של צורות ודגמים מספרות זרה שאבן סהולה מגייס לטובת יצירתו היהודית-המוסרית. השימוש המיוחד של המחבר באמצעים האמנותיים-הפואטיים, שנהגו בימי הביניים נדונים בפרק השלישי תוך הצבעה על גיוסם למערכה הפולמוסית האידאית-המוסרית, ובהם גם ביטוי לוויכוח היהודי-הנוצרי שרווח בתקופת המחבר. הפרק הרביעי יוחד לדמויות בעלי החיים, רוב גיבורי המשלים שבספר, ולאפיוניהם ברוח היהדות. מקורות ומקוריות הם מענייניו של הפרק החמישי. בפרק הזה אני מנסה להוכיח, כי יש לראות בספר מעין יצירת אֶדב יהודית, וכי רב הנסתר על הגלוי באשר למקורותיהם של מרבית המשלים והסיפורים שבספר. דיון רחב למדיי על אודות ההקשר החברתי-ההיסטורי של הספר נדון בפרק השישי, המשקף היטב את הביקורת הנוקבת של אבן סהולה כלפי תופעות חברתיות פסולות וכן מובעת בו ביקורת עקיפה על מוסד המלוכה ועל הוויכוח היהודי-הנוצרי. בפרק האחרון אני בוחנת רעיונות ואידאות גלויות לצד נסתרות שנשזרו לאורך הספר.

מכל אלה ניכר היטב שיש דברים שאפשר לבטאם במפורש ויש כאלה שהבידיון הוא להם ביטוי נוקב. נראה שהספר הזה הוא מעין 'ספר ניצחון' שבין שורותיו טמן המחבר תשובות לטענות הנוצרים בוויכוח היהודי-הנוצרי בן הזמן, וככל הנראה היה ניתן לבטאן אך ורק בעקיפין, באמצעות יצירה ספרותית-בדיונית ולא באמירה ישירה.

בדרכי הארוכה בנתיבותיו של אבן סהולה עמדו לצדי רבים וטובים. שיחותיי הארוכות עם פרופ' יוסף סדן פתחו לי צוהר לעולם הספרות הערבית. על הוויכוח היהודי-הנוצרי שמעתי שיעורים מעוררי מחשבה מפי פרופ' משה אורפלי, ומתובנותיו הבאתי גם בספר הזה. גם שיעורי ההיסטוריה של היהודים בימי הביניים שלמדתי אצל פרופ' אריאל טואף חידדו את הבנתי באשר לזיקה שבין היסטוריה לספרות. נתיבות למחשבה היהודית בימי הביניים פתחו לי פרופ' דב שוורץ ופרופ' משה חלמיש. גם שיעוריהם החשובים של ד"ר ישעיה גולדפילד על אודות השירה הערבית הקלאסית ושל פרופ' אליעזר שלוסברג על הטקסטים בערבית-יהודית מימי הביניים העמיקו את הבנתי באשר להשפעת הספרות הערבית ותרבותה על הספרות העברית בימי הביניים.

בשנים האחרונות אני נוטלת חלק פעיל במחקר בינלאומי – ALIENTO מטעם מכון המחקר אינלקו בפריז ואוניברסיטת לורן בננסי (צרפת). המפגשים עם חברי הצוות פתחו בפניי אופקי מחקר חדשים על אודות יצירות ונושאים שרווחו בחצי האי האיברי בימי הביניים שהדים להם גם במשל הקדמוני. זה המקום להודות למנהלות הפרוייקט פרופ'

מארי-כריסטין בורנה-וארול מאינלקן פריז, לפרופ' מארי-סול אורטולה מאוניברסיטת לורן בננסי.

מוריי מן המחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן ליוו את צעדיי הראשונים ביצירתו של אבן שהולה ובספרות ימי הביניים בכלל. זכיתי להיות תלמידתו של חתן פרס ישראל, פרופ' יהודה רצהבי ז"ל, שהיה מראשוני החוקרים של הפואטיקה הערבית שנשתקעה בשירת החול העברית בימי הביניים. אני מבקשת להודות לפרופ' בנימין בר תקווה, לפרופ' יהודית דישון ולפרופ' אפרים חזן. תודה לפרופ' רלה קושלבסקי, שעצותיה הטובות וחברותה הנאמנה היו לי מקור תמיכה ועידוד.

חובה נעימה לי להודות לד"ר טובי ביברינג מן המחלקה לתרבות צרפת באוניברסיטת בר-אילן – עמיתה וחברה, שיחד אנו מנהלות שיחות אין-סוף באשר לסוגיות בספרות ימי הביניים, זו העברית וזו הכללית. מחקרנו המשותף בספר משלי שועלים לברכה בן נטרונאי הנקדן (צרפת, מאה שתיים-עשרה) הוא בבחינת מסע נוסף בין שבילי ספרות ימי הביניים, ואחדים ממצאיו שוקעו בחיבור הזה.

תודה חמה לעוזרות המחקר היקרות שלי מיכל קסטנר-וייס, שסייעה לי באיתור מקורות יהודיים, לשרה ליטינסקי-ביטון ולנורית סהר שהתקינה את חיבורי בשום שכל ובדיוק רב. תודה מיוחדת גם לאלני סהר ולד"ר רבקה הבסי, שסייעו איש בדרכו. לרועי על טוב לבו ועל נתינתו.

אני מבקשת להודות לעורכת הספר הגב' חיה אלחייני; ניסיונה העשיר במלאכת הספר וחכמתה הרבה היו לי מורי דרך בנתיבות הכתיבה. תודה וברכה לבית ההוצאה של אוניברסיטת בר-אילן; לגב' מרגלית אבישר העומדת בראשו, לגב' חני אהרוני ורייצ'ל ג'וסף על טיפולן המסור ועל סבלנותן ואדיבותן הרבה.

יעמדו על הברכה גם הקרנות שתמכו בהוצאת הספר לאור: חקר ספרות ימי הביניים ע"ש דב ירדן, משגב ירושלים, סגן הנשיא למחקר, קרן סגל, קרן עקביהו.

הוקרתי להוריי לאה ושמואל יפת שתמכו בי בסבלנות ובאהבה רבה למן צעדיי הראשונים בדרכי האקדמית – הרבה משלי שלכם הוא. לסבי ר' עמרם דואדי ז"ל, שהיה תלמיד חכם, צנוע, איש ספר שהעמיק בקבלה, ובו נתקיים הכתוב "ראשית חכמה יראת ה'", דמותו ורוחו מלוות אותי תמיד.

ואחרון שהוא ראשון – תודה והוקרה מעומק לבי לאישי וחברי פרופ' שמואל רפאל היקר, שיחדיו אנו עוסקים בכובד ראש שחדוות העשייה בצדו בחקר הספרות והתרבות בספרד – לפני הגירוש ולאחריו. אנו מקדישים את מרב זמננו למחקר ולקידום העשייה האקדמית בתחום היהודי-הספרדי. אני מקווה כי שורתיו של החיבור הזה ימצאו מסילות גם ללבותיהם של תאומינו היקרים והאהובים – דפנה ותומר, וכי סיפוריו ומשליה המופלאים של אבן שהולה יאירו את עיניהם לראות ולהבין את התרבות היהודית המפוארת שנוצרה על אדמת ספרד.